

հայրազրիտական գրութիւններ, որոնք պահուած են հայերէն թարգմանութեամբ, եւ հաղորդէր մատենազրիտական տեղեկութիւններ, որոնք լոյս տեսած են հայերէն թարգմանութեամբ:

Այսպէս սքանչելի աշխատութիւնս աստիճանով մ'աւելի պիտի գտնէր իր կատարելութիւնը:

Հ. Ն. Ա.

GIUSEPPE MESSINA S. J.: Der Ursprung der Magier und die zarathuſtrische Religion. Roma, Pontificio istituto biblico, 1930, 8°, 102 S.

Յ. Մեսինա խղճամիտ եւ մանրագին գննութեամբ արեւելեան եւ արեւմտեան հնագոյն աղբիւրներու կ'ուրուագծէ «Մոգերու ծագումն եւ զրադաշտական կրօնը»: Քննութիւնները ցոյց կու տան թէ աղբիւրները շատ անբաւական են ճշգրիտ գաղափար մը կազմելու համար ընտրուած կրօնի մասին, որուն սկզբնաւորութիւնը Քրիստոսէ 1000 տարի յառաջ կ'իջնայ: Բայց կ'երեւայ թէ մոգերը աւելի դասակարգ մը քան ցեղ մը կը կազմէին. անոնք հետեւողներ էին Զրադաշտի վարդապետութեան փիլիսոփայական-աստուածաբանական աշխարհայեցողութիւններու, մինչ ժողովուրդը նկատի ունէր այդ վարդապետութեան ընկերաբանական տեսակէտները միայն: Երբ նուաճեց Կիւրոս Բարեւորը, քաղաքական կրօնը տուաւ յայթափանին նոր աշխարհահայացքներ, որոնք յառաջ բերին մտքերու եւ բարքերու նոր յեղաշրջումներ: Աստղահայտութիւնը իւր յարակից գիտութիւններով մուտ գտաւ զրադաշտական կրօնի մէջ. այս է պատճառը որ յետագային քաղեցութիւն եւ մոգութիւն զուգորդ գաղափարներ նկատուեցան յոյն եւ հռոմայեցի հեղինակներէն: Ստոյգ է թէ մոգութիւնը իւրացուց քաղեցութենէ տարրեր, բայց չհամաձուլուեցան զրադաշտական եւ քաղաքական դեները: Այս յեղաշրջումը ձեւ եւ կերպարանք առաւ Աքամենեանց օրով, Քրիստոսէ յառաջ Գ. դարուն:

Հեղինակին եզրակացութիւններու այս վերջին կէտը հետաքրքրական է մեզի համար մասնաւորապէս անոր համար, որ Հայաստան Աքամենեանց դարուն պարսկական ստորապետութիւն մը կը կազմէր: Տիրող իշխանութեան աշխարհահայացքները պիտի ազ-

դէին Հայ կրօնին վրայ: Մոգ, մոգեմ, մոգութիւն, մոգակրօնիկ աշխարհ բառերը, որոնք Ե. դարու սկիզբը երեւան կու գան մեր լեզուի մէջ, անշուշտ եկամուտ են պարսկականէն, եւ փոխ առնուած են գաղափարին հետ ի միասին: Թէպէտ մանր կը զանազանեն աստեղանշմար եւ աստեղագէտ քաղեցիկ եւ մոգը, քաղեցիկսնն եւ մոգութիւնը, բայց մոգեմ յայտնապէս «գիւթել, հմայել» եւ լծորդ գաղափարներու արտայայտիչն է: Թէեւ շատ ուշ ժամանակէ են Զաքարիա կաթողիկոս եւ Մ. Սորենացի, բայց առաջինը գիտէ թէ «մոգքն ազգք են պարսիկք՝ պարսպեալ յաստեղարաշխութիւն, յղձութիւն եւ ի հմայս» (տե՛ս ՀԲ. իսկ Մ. Սորենացի ծանօթ է թէ մոգը նաեւ «երազահան» է (Բ. 48):

Հեղինակը, որ զրադաշտական կրօնի հնագոյն շրջանը կ'ուսումնասիրէ, չէր կրնար բնականաբար նկատի առնել Եգիպտոսի եւ Եղիպտոսի քով պահուած աւանդութիւնները, որոնք նոյն կրօնին յետ-քրիստոնէական շրջանին կը վերաբերին:

Հ. Ն. Ա.

ԳԵՂԱՄ ՏԷՐ-ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ (ԳԵՂԱՄ), Տարօնի աշխարհ. պատկերներ ու պատմութիւններ: Փարիզ 1931, 8°, էջ 340 [«Նախառակ Գրագէտներու Բարեկամներ», Մատենաշար, Թ. 3]:

Գ. Տէր-Կարապետեան, ծանօթ աս հասարակ Գեղամ անունով, ծնած է 1865ին Մշոյ դաշտի Խէյրեան գիւղը: Նախնական կրթութիւնը ստացած Ս. Կարապետի ժառանգաւորաց վարժարանը՝ 1883ին կը տեղափոխուի Էջմիածին, յաճախելու Գէորդեան ձեմարանը. բայց առանց աւարտելու ընթացքը՝ կը վերադառնայ հայրենիք, նուիրուելու հանրային եւ կրթական գործերու: 1908ին կ'ընտրուի Օսմանեան Խորհրդարանի, քիչ յետոյ նաեւ Կ. Պոլսոյ Ազգային ժողովի անդամ: Կը վախճանի 1918ին, հաշած մաշած գծնդակ հիւժմաստէ: Թէպէտ անձուկ իմաստով պարակից չէ Գեղամ Նաստակ գրողներու, բայց ապրած է նա իւր րովանդակ կեանքի մէջ կուռի ստպարէզի վրայ. իսկ անողոք հիւանդութիւնը, որ պահեց զինքը հեռու իւր նահատակ ընկերներէն, հիւսեց իր ճակատին անարիւն նահատակի լուսաշող պսակը:

Մշոյ դաշտի վրայ, իր հայրենի աշխարհին մէջ անցուց Գեղամ իր կեանքի մեծագոյն մասը. պաշտպանեց հայ դիւզացոյն պատիւը, ջատագով եղաւ անոր իրաւունքներուն, նպաստեց անոր մտաւոր զարգացման: Հայ ժողովրդեան հետ ապրեցաւ, բաժնեկից անոր ուրախութիւններուն եւ ցաւերուն:

Ոչ պարզապէս կուռուղ, այլ եւ դիւտող, հետազոտող եւ պատմող եղած է Գեղամ: Դիտած է իր ժողովրդեան ներքին եւ արտաքին կեանքը, հետազոտած է հայրենիքին անցեալն եւ ներկան, հետաքրքրուած է Տարօն աշխարհի քաղաքակրթական եւ տնտեսական շարժումներով. եւ պատմող հանդիսացած:

Սկսեալ ութնական թուականի վերջերէն երեցած է Գեղամ ազգային թերթերու մէջ եւ հայրենի բարբառով, ճարտար գրչով պատմած, գծած է գեղեցիկ պատկերներ հայ ժողովրդեան ներքին կեանքէն եւ արտաքին կենցաղէն: Երջած է Տարօնի հնավայրերը, հաւաքած է խուլ անկիւնները պահուած հայերէն ձեռագիրներու Յիշատակարանները (իրը 1500 թուով). կազմած է հինօրեայ Մուրատաւոր Ս. Կարապետի վանքի պատմութիւնը, հաւաքած է Մշու գաւառական լեզուի բառերը եւ այլն, որոնք մնացած են զժրատարար անտիպ (տե՛ս Ներածութիւն):

«Տարօնի աշխարհը», որ շնորհիւ Ն. Գ. Բարեկամներու ջանքին այժմ կը դրուի մեր սոջեւ, կը ներկայացնէ փունջ մը «պատկերներու եւ պատմութեան», որոնք լոյս տեսած են Կ. Պոլսոյ զանազան օրաթերթերու եւ ամսագիրներու մէջ: Անոնք նիւթ ունին բացարձակապէս Տարօնի հայ ժողովուրդը, անոր մութ կողմերէն դիտուած: Որչափ ալ ճնշիչ են գծուած պատկերները, բայց նկարչին ճարտար վրձինը գիտէ լուսաւոր շողեր իջեցնել խաւար անկիւններ ալ. ուր արուր է պատմութեան քննադատը, հոն զուարթ է ոճը, նկարագրող եւ հրատարակիչ: Հեղինակը՝ գաւառի մարդ, ջանացած է պահել իր նկարագրերը, նոյն իսկ մայրենի բարբառը, ձկուն եւ բառաշատ, եւ իր այս անսեթեւեթ նկարագրով աւելի հաճելի է թէ իրրեւ մարդ եւ թէ իրրեւ գրող: Պատկերներու եւ պատմութեան մէջ կը ցուցադրուի նաեւ Տարօնցին, իր կենցաղով եւ տարագով. հոս կարող է ազգագիրն ալ, անտեսագէտն ալ պարսպով իր

գննութիւնները կատարել, նիւթեր վերցնել իր մասնագիտութեան համար:

Ո՛րչափ կարօտ կը թողու զմեզ Գեղամ, կարդալու իր պատմութեան շարքը լրիւ, որոնք կը մնան տակաւին ցրուած հնօրեայ թերթերու մատչելի եւ անմատչելի անկիւնները: Պիտի խնդրենք Հ. Ն. Բ. ներքէն, որ յանձն առնեն առանձին հատորով զանոնք ալ մատչելի ընել ընթերցողներու լայն շրջաններու:

Գաւառական բառերու ցանկը, որ կցուած է հատորիս, կը դիւրացնէ մատենիս ընթերցումը: Խնամեալ տպագրութիւնը, հաճելի տպաւորութիւն կը թողու ընթերցողներուն վրայ: Պիտի հրաւիրէինք սակայն հրատարակիչներու ուշադրութիւնը 157—159 էջերու վրայ, ուր տպագրիչներու անհոգութեամբ տեղի ունեցած են տողերու ետեւառաջութիւններ. այժս է կարդալ այս կարգով՝ էջ 156, տող 2, 157, 18—159, 3, 156, 3—157, 17, 159, 5. այսպէս իմաստ կը ստանայ Գեղամի լաւագոյն պատմութեան քննարկն մին:

Հ. Յ. ՆԱՐԿԵՍԵԱՆ

DR. HANS LEWY: Neue Philontexte in der Überarbeitung des Ambrosius. Mit einem Anhang: Neugefundene griechische Philonfragmente. Berlin 1932, 8° տե՛ս, էջ 64 [S.-A. aus den Sitzungsberichten der Preußischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, 1932, IV].

Փիլոն Երրեսցեցոյ գործերուն շատ մասեր հասած են մեզի հին հայերէն՝ Զ. դարու երրորդ քառորդին կատարուած թարգմանութեամբ միայն: Այս պատճառաւ ալ մեծ կարեւորութիւն կը ստանայ հայ բնագիրը Փիլոնեան գրականութեան համար:

Նկատուած էր արդէն, թէ Ս. Ամբրոսիոս, նաեւ յոյն հեղինակներէն ոմանք օգտուած են՝ յաճախ բառ առ բառ քաղուածքներով, Փիլոնի գրութիւններէն: Այս քաղուածքները կը պարզեն կարեւոր խնդիր մը. այսինքն թէ հայ թարգմանիչը կա՛մ համապատասխան յունարէն բնագիր մ'ունեցած է աչքի առաջ, եւ կա՛մ ինքնին կատարած է աչքի առաջ, եւ կա՛մ ինքնին կատարած է իր լինելութեանն ինզոց եւ լուծմանց» որ ի լինելութեանն ինզոց եւ լուծմանց» աշխատութեանէն ընդարձակ մասեր, որոնք կը պակսին հայերէնին:

Ի կատարածին (էջ 52—64) կը հաւանքէ ի մի 32 կոչմունք փրկունէն, որոնք յառաջ բերուած են յոյն հեղինակներու քով: Այս վերջիններս հետաքրքրական են փրկունի գրուածքներու հոյ թարգմանութեան ուսում-

նասիրութեան համար: Հայերէնագէտ հրատարակիչը նկատի առած է հասուածներու մակ հոյ թարգմանութեան համապատասխան տեղիքները:

Հ. Կ. Ա.

Resumé der wichtigsten Abhandlungen.

P. JAKOBUS DASHIAN. Am 3. Februar erlag einem Herzschlag P. J. Dashian, der langjährige Mitarbeiter unserer Monatschrift.

P. Dashian wurde am 25. Oktober 1866 in Arcathi bei Erzerum geboren. Im Jahre 1880 trat ins Mechitharistenseminar zu Wien ein, machte den Gymnasial- und theologischen Kurs mit Auszeichnung. Am 25. Dezember 1889 empfing er die Priesterweihe.

Mit vorzüglichem Fleiß studierte er die alten und neuen Kultursprachen und befaßte sich mit den armenologischen Studien. Sein Hauptfach war die Literaturgeschichte, die ihm immer genügend Material geboten hat, mehrere Fachwerke in armenischer wie auch in deutscher Sprache herauszugeben. In kurzer Zeit erwarb er sich mit Recht in der Kulturwelt einen gelehrten Namen. Seine Arbeitsmethode war streng wissenschaftlich.

Die Hauptwerke sind: Katalog der armenischen Handschriften der Wiener Mechitharistenbibliothek, die Meßliturgien der Armenier, Geschichte der armenischen Sprache, Armenische Paläographie, die Lehre der Apostel, Studien über Pseudo-Kalithenes' Alexander-Roman, Agathangelos, Kleine literarische Studien in drei Bänden usw. In handschriftlichen Nachlässen: Lehre der Apostel (in deutscher Redaktion), *Tayk', Kolchis* und *Armenia minor* (Sebasteia) usw.

Mit P. J. Dashian ist der größte armenische Philologe vom europäischen Format aus dem Leben geschieden. Leider ist er der Wissenschaft noch immer zu früh gestorben, da er infolge der verschiedensten Krankheiten in den letzten Dezennien seinen vielseitigen, wissenschaftlichen Vorrat nicht ausgiebig verwerten konnte.

Elisäus Vardapet und seine Geschichte des Armenischen Krieges. Eine literarisch-historische Untersuchung. Von P. N. Akinian (10. Fortsetzung.) Sp. 33—56.

Im zweiten Buche seiner Geschichte erzählt E., daß der König einen von seinen treuen Dienern, namens Denšapuh, nach Armenien sandte, um den Untertanen seine Friedensgrüße zu übermitteln, die Aushebung der Kavallerie zu mildern und zwecks Erleichterung der Steuer eine Bodenvermessung und Volkszählung durchzuführen. Äußerlich heuchelte Denšapuh, im Lande den Frieden zu stiften, in Wirklichkeit aber verfolgte er böse Absichten. Das neue Steuersystem brachte dem Lande keinerlei Erleichterung, hingegen wurden die Steuern noch erhöht: 1. Die Kirche, die seit jeher steuerfrei war, wurde steuerpflichtig. 2. Die Steuerbeamten erhoben die Steuer im doppelten Ausmaße, als im Gesetze bestimmt war. 3. Denšapuh entfernte den Hazarapet und den Richter, die von den Einheimischen waren, und stellte an deren Stelle einen Perser und einen Mobed. 4. Er hetzte die Nacharars gegeneinander und stiftete in jedem Haus Hader und Zwist. 5. Dies alles zielte dahin, durch die Verarmung des Landes die Landsleute zum Eintritt in Mazdaismus zu locken.

Aus dem Ausgeführten ersieht man klar, daß es sich hier um ein wohlbedachtes und planmäßig ausgeführtes Steuersystem handelt, das auf einer Bodenvermessung und Volkszählung aufgebaut ist. Die Schriftsteller des 5. Jahrhunderts, wie Koriun, die Synode vom Jahre 448, und Lazar von P'arpi haben davon noch keine Ahnung. Lazar, der den Gründen der um 451 entstandenen Freiheitsbewegung sehr genau nachgegangen ist, und Vahan Mamikonian, der im Jahre 484 dem König Balaš seine Friedensbedingungen vorlegt, erheben über die Steuerbelastung des

Volkes und der Kirche keine Beschwerden. Dieses Schweigen legt von selbst Zeugnis dafür ab, daß in der Zwischenzeit von 440 bis 450 vom persischen Hofe aus keine neuen Verordnungen betreffs der Steuer ausgegangen sind.

Ein auf Grund der Bodenvermessung und Volkszählung durchgeführtes Steuersystem konnte für Armenien allein nicht gelten. Eine Unternehmung in solchem Zuge sollte unbedingt bei den Nachbarvölkern Nachklang gefunden haben. Es berichtet tatsächlich Tabari, daß König Kabad in den letzten Jahren seiner Regierung den Plan entworfen habe, die Steuererhöhung auf Grund der Bodenvermessung und Volkszählung zu erstellen. Die Vorarbeiten waren schon durchgeführt, als der König starb. Mit der Krone erbte und verwirklichte Chosrau I. den Entwurf seines Vaters. Es ist daher einwandfrei, daß das *ašharhagir*, d. h. die Bodenvermessung und Volkszählung, wovon bei E. die Rede ist, mit dem Steuerentwurf des Königs Kabad bzw. Chosrau gleichzustellen ist.

Zur Bestimmung der Zeit, wann das neue Steuersystem verlautbart wurde, gibt Tabari leider keine Anhaltspunkte. An der Tatsache aber, daß Denšapuh die Aufgabe hatte, den Abbau der Reiteraushebung durchzuführen, bekommen wir den wirklichen Boden, worauf wir die Zeitbestimmung stützen können. Die Jahre 531 bis 545 verbrachte Chosrau zur Vorbereitung und Durchführung der römischen Feldzüge. Nachher zog er mit seiner ganzen Heeresmacht gegen die Hephthaliten vor; an der östlichen Grenze konzentrierte er eine starke Armee, in der auch die armenische Reiterei rekrutiert war. Da die Kämpfe im Osten längere Zeit in Anspruch nehmen sollten, so befahl der König, die Kavallerie jährlich aufzulösen und dieselbe mit den neuen Rekruten zu ergänzen. Dies dürfte ohne Zweifel den Rekrutendienst erschweren. Erst im 21. Jahre der Regierung des Chosrau endeten die Kriege im Osten. Die siegreiche Armee wurde darauf aufgelöst. Hiemit konnte Denšapuh wahrlich im 22. Jahre der Regierung des Königs (552) die Erleichterung der Kavallerieaushebung verkündigen.

Mit dem Siege an der östlichen Grenze

fangen im sassanidischen Reiche die Friedensjahre an. Die Zeit war angekommen, die seit vielen Jahren reif gewordenen Entwürfe zu einem neuen Steuersystem ins Werk zu setzen.

Obwohl die Steuerverordnung bestimmte, daß die Priesterschaft steuerfrei sein sollte, wurde dies auf den christlichen Klerus doch nicht angewendet. Der neunte Kanon der Dwiner Synode vom Jahre 654 sagt dem Sinne nach: die Geistlichen sind zwar von den Persern in das Steuerregister eingetragen, doch sind sie nur dem Staat, nicht den einheimischen Fürsten gegenüber steuerpflichtig.

Die Steuerverordnung verfügte weiter, daß die Überwachung über die Durchführung der Gesetze sowie die Verhinderung jeglicher Ausschreitungen der Steuerbeamten den örtlichen Präfekten und Richtern, d. h. den Mobeden überlassen werden. Wahrscheinlich dem Sinne dieser Verordnung nach hat Denšapuh den Richterstuhl dem Mobed und die Hazarapetstelle dem Perser übergeben.

Zu dieser Auffassung bezieht sich die Stelle des Martyriums des hl. Isbozet, wonach vom König aus eine Exekutivkommission nach Dwin übersandt wurde, um die wegen der Ausschreitungen der persischen Beamten entstandene Mißstimmung der Bevölkerung zu stillen (vor dem 9. November 553). Die Gründe dazu liegen wahrscheinlich in den Kriegsjahren 545 bis 552.

Zu der Steuerverordnung stehen in engem Zusammenhang die Ausscheidung der Provinz Siunik' vom Steuerdivan in Dwin und der Anschluß derselben an den in P'aytakaran, dem Šahrmar von Atrpatakan unterstehenden Steuerdivan. Sebios, der dies berichtet, nennt diesen Schritt der Siunier „Abfall von den Armeniern“, weil sie sich damit auch militärisch von Armenien los trennten und dem Patgosapan von Atrpatakan anschlossen. Dieser Abfall der Provinz Siunik' geschah aller Wahrscheinlichkeit nach in den Jahren 552 bis 557.

Zuletzt lenkt der Verfasser die Aufmerksamkeit auf die Tatsache, daß die Einsetzung der armenischen Volksära auf den 11. Juni 552 fällt. Setzt dieser Tatbestand nicht die Steuerverordnung des Chosrau voraus? Zur